।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ सप्तमोऽध्यायः ।।

सातौं अध्याय

गत अध्यायहरूमा गीताको मुख्य–मुख्य प्रायः सबैप्रश्न पूर्ण भैसकेका छन्। निष्काम कर्मयोग, ज्ञानयोग, कर्म र यज्ञको स्वरूप र त्यसको विधि, योगको वास्तविक स्वरूप र त्यसको परिणाम तथा अवतार, वर्णसंकर, सनातन, आत्मस्थित महापुरुषको लागि पनि लोकहितार्थ कर्म गर्नमा बल, युद्ध इत्यादिमाथि विस्तारपूर्वक चर्चा गरिएको छ। अगाडिको अध्यायहरूमा योगेश्वर श्रीकृष्णले यिनैसँग सम्बन्धित अनेकौं पूरक प्रश्नहरूलाई लिनुभएको छ, जसको समाधान तथा अनुष्ठान आराधनामा सहायक सिद्धहुनेछ।

छैठौं अध्यायको अन्तिम श्लोकमा योगेश्वरले यो भनेर प्रश्नको स्वयं बीजारोपण गर्नुभयो कि जो योगी **'मद्गतेनान्तरात्मना'**– मभित्र राम्रो प्रकारले स्थित अन्तःकरण भएको छ, त्यसलाई म अतिशय श्रेष्ठ योगी मान्दछु। परमात्मामा राम्रोसँग स्थिति के हो? धेरै योगीहरू परमात्मालाई प्राप्त त हुन्छन् तापनि कतै केही कमी उनलाई खड्किन्छ। अलिकति पनि त्रुटि नरहोस्– यस्तो अवस्था कहिले आउनेछ? सम्पूर्णतासाथ परमात्माको ज्ञान कहिले आउनेछ? कहिले हुन्छ? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

श्रीभगवानुवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु।।१।।

पार्थ! तिमी मभित्र आसक्त भएको मनवाला, बाहिरी होइन बरू **'मदाश्रयः'**– मेरो परायण भएर, योगमा लागेको (छाडेर होइन) मलाई जुनप्रकार संशयरहित जान्नेछौ, त्यसलाई सुन। जसलाई जानेपछि अलिकति पनि संशय रहोस्। विभूतिहरूको त्यस समग्र जानकारीमा पुनः जोड (बल) दिनुहुन्छ–

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते।।२।।

म तिम्रोलागि यस विज्ञानसहित ज्ञानलाई सम्पूर्णताले भन्नेछु। पूर्तिकालमा यज्ञ जसको सृष्टि गर्दछ, त्यस अमृतत्वको प्राप्तिको साथ मिल्ने जानकारीको नाम ज्ञान हो। परमतत्व परमात्माको प्रत्यक्ष जानकारीको नाम ज्ञान हो। महापुरुषलाई एकैसाथ सर्वत्र कार्य गर्ने जुन क्षमता मिल्छ त्यो विज्ञान हो। कसरी त्यो प्रभु एकैसाथ सबैको हृदयमा कार्य गर्दछ? कुन प्रकार उसले उठाउँछ, बसाउँछ र प्रकृतिको द्वन्द्वबाट निकालेर स्वरूपसम्मको दूरी पार गराउँछ? उनको यस कार्य–प्रणालीको नाम विज्ञान हो। यस विज्ञानसहित ज्ञानलाई सम्पूर्णताले भन्नेछु, जसलाई जानेर (सुनेर होइन) संसारमा अरू केही पनि जान्नेयोग्य रहदैन। जान्ने मानिसहरूको संख्या धेरै कम छ–

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः।।३।।

हजारौं मानिसहरूमध्ये कुनै मानिसले मात्र मेरो प्राप्तिको लागि यत्न गर्दछ र ती यत्नगर्ने योगीहरूमा पनि कुनै विरलै पुरुष मलाई तत्व (साक्षात्कार)को साथ जान्दछ। अब समग्र तत्व कहाँ छ? एउटा स्थानमा पिण्डरूपमा छ अथवा सर्वत्र व्याप्त छ? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा।।४।।

अर्जुन! भूमि, जल, अग्नि, वायु र आकाश तथा मन, बुद्धि र अहंकार – यस्ता यी आठ प्रकारका भेदहरू भएको मेरो प्रकृति हो। यो अष्टधा मूल प्रकृति हो।

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्।।५।।

'इयम्' अर्थात् यो आठ प्रकारका त मेरा अपरा प्रकृति हो अर्थात् जड प्रकृति हो। महाबाहु अर्जुन! योभन्दा अर्कोलाई जीवरूप 'परा' अर्थात् चेतन

प्रकृति जान, जसबाट सम्पूर्ण संसार धारण गरिएको छ, त्यो हो जीवात्मा। जीवात्मा पनि प्रकृतिको सम्बन्धमा रहने भएकोले त्यो पनि प्रकृति नै हो।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।।६।।

अर्जुन! यस्तो सम्झनु कि सम्पूर्ण भूत '**एतद्योनीनि**'- यी महाप्रकृतिहरूबाट, परा र अपरा प्रकतिहरूबाट नै उत्पन्न भएका हुन्। यी दुबै एकमात्र योनि हुन्। म सम्पूर्ण संसारको उत्पति तथा प्रलयरूप हुँ अर्थात् मूलकारण हुँ। संसारको उत्पति मबाट छ र (प्रलय) विलय पनि मभित्र छ। जबसम्म प्रकृति विद्यमान छ, तबसम्म म नै त्यसको उत्पत्ति हुँ र जब कुनै महापुरुष प्रकृतिलाई पार पाउँछ भने तब म नै महाप्रलय पनि हुँ, जुन अनुभवमा आउँछ।

सृष्टिको उत्पत्ति र प्रलयको प्रश्नलाई मानव-समाजले कौतुहलले हेरेका छन्। विश्वका अनेकौं शास्त्रहरूमा यसलाई कुनै न कुनै रूपमा सम्झाउने प्रयास चल्दै आइरहेको छ। कोही भन्दछन्– प्रलयमा संसार डुब्दछ, त कसैको अनुसार सूर्य यति तल आउँछ कि पृथ्वी जल्छ। कोही यसैलाई (विपत्ति) कयामत भन्दछन् कि यसै दिन सबैको (निर्णय) फैसला सुनाइन्छ, त कोही नित्य प्रलय, नैमित्तिक प्रलयको गणानामा व्यस्त छन्; तर योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार प्रकृति अनादि छ, परिवर्तन हुँदै आएकाछन्; तर यो कहिल्यै पनि नष्टभएन।

भारतीय धर्मग्रन्थको अनुसार मनुले प्रलय देखेका थिए। उसँग एघार ऋषिहरूले माछाको सींगमा डुंगा बाँधेर हिमालयको एक अग्लो शिखरको शरण लिएका थिए। लीलाकार श्रीकृष्णका उपदेशहरू एवम् जीवनसँग सम्बन्धित उनका समकालीन शास्त्र भागवतमा मृकण्डु मुनिका पुत्र मार्कण्डेयज्यूद्वारा प्रलयको प्रत्यक्ष विवरण प्रस्तुत छ। उनी हिमालयको उत्तरमा पुष्पभद्रा नदीको किनारमा बस्नुहुन्थ्यो।

भागवतको द्वादश स्कन्धको आठौं र नवौं अध्यायको अनुसार शौनकादि ऋषिहरूले सूतज्यूसँग सोधे कि मार्कण्डेयज्यूले महाप्रलयमा वट (बर)को

पातमा भगवान् बालमुकुन्दको दर्शन गर्नुभएको थियो; तर उहाँ त हाम्रै वंशको हुनुहुन्थ्यो, हामीबाट केहीसमय पूर्व मात्र भएका थिए। उहाँको जन्मपछि न कुनै प्रलय भयो र न सृष्टि नै डुब्यो। सबै कुरा यथावत् छन्, तब उहाँले कस्तो प्रलय देख्नुभयो?

सूतज्यूले भन्नुभयो कि मार्कण्डेयज्यूको प्रार्थनाबाट प्रसन्न भएर नर-नारायणले उहाँलाई दर्शन दिनुभयो। मार्कण्डेयज्यूले भन्नुभयो कि म तपाईको त्यो माया हेर्न चाहन्छु, जसबाट प्रेरित भएर यो आत्मा अनन्त योनिहरूमा भ्रमण गर्दछ। भगवान्ले स्वीकार गर्नुभयो। एकदिन जब मुनि आफ्नो आश्रममा भगवान्को चिन्तनमा तन्मय हुनुहुन्थ्यो, तब उहाँले देख्नुभयो कि चारैतिरबाट समुद्र उमडेर उनीमाथि आइरहेको छ। त्यसमा 'मगरमच्छ' उफ्रदै थिए। हामफाल्दै थिए। उनको चपेटामा ऋषि मार्कण्डेय पनि पर्दैथिए। उहाँ आफ्नो ज्यान बचाउन यता-उता भाग्दै थिए। आकाश, सूर्य, पृथ्वी, चन्द्रमा, स्वर्ग, ज्योतिर्मण्डल सबै त्यस समुद्रमा डुबे। यतिकैमा मार्कण्डेयज्यूले बरको रूख र त्यसको पातमा एउटा बालकलाई देख्नुभयो। श्वाससँगै मार्कण्डेयज्यू पनि त्यस बालकको उदरमा जानुभयो र आफ्नो आश्रम, सूर्यमण्डलसहित सृष्टिलाई जीवित पाउनुभयो र पुनः श्वाससँगै त्यस बालकको उदरबाट बाहिर निस्किनुभयो। आँखा खुलेपछि मार्कण्डेयज्यूले आफूलाई त्यही आश्रमको आफ्नै आसनमा बसेको पाउनुभयो।

स्पष्ट छ कि करोडौं वर्षको भजनपश्चात् ती मुनिले ईश्वरीय दृश्यलाई आफ्नो हृदयमा देख्नुभयो, अनुभवमा देख्नुभयो, बाहिर सबै थोक जस्ताको त्यस्तै थियो। अतः प्रलय योगीको हृदयमा ईश्वरबाट मिल्ने अनुभूति हो। भजनको पूर्तिकालमा योगीको हृदयमा संसारको प्रवाह मेटिएर अव्यक्त परमात्मा नै बाँकी हुन्छ, यो नै प्रलय हो। बाहिर प्रलय हुँदैन। महाप्रलय शरीर छदै अद्वैतको अनिर्वचनीय स्थिति हो। यो क्रियात्मक छ। मात्र बुद्धिले निर्णय लिनेहरूले भ्रमको नै सृजन गर्दछन्, चाहे म हुँ वा तपाई। यसैमा अघि हेरौं-

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव।।७।।

धनञ्जय! म बाहेक अलिकति पनि कुनै अर्को वस्तु छैन। यो सम्पूर्ण संसार धागोमा मणिहरूजस्तै मेरोसँग गाँसिएको छ। हुन त हो, तर जान्नेछौं कहिले? जब (यसै अध्यायको प्रथम श्लोकको अनुसार) अनन्य आसक्ति (भक्ति) द्वारा मेरो परायण भएर योगमा त्यसैरूपले लाग्छौं। योबाहेक उपाय छैन। योगमा लागनु आवश्यक छ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु।।८।।

कौन्तेय! पानीमा म रस हुँ। चन्द्रमा र सूर्यमा प्रकाश हुँ। सम्पूर्ण वेदहरूमा आंकार हुँ, (ओ+अहं+कार) स्वयंको आकार हुँ। आकाशमा शब्द र पुरुषहरूमा पुरुषत्व हुँ। तथा म–

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु।।९।।

पृथ्वीमा पवित्र गन्ध र अग्निमा तेज हुँ। सम्पूर्ण जीवहरूमा उनीहरूको जीवन हुँ र तपस्वीहरूमा उनीहरूको तप हुँ।

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।।१०।।

पार्थ! तिमी सम्पूर्ण भूतहरूको सनातन कारण अर्थात् बीज मलाई नै जान। म बुद्धिमान्हरूको बुद्धि र तेजस्वीहरूको तेज हुँ। यसैक्रममा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ।।११।।

हे भरतश्रेष्ठ अर्जुन! म बलवान्हरूको कामना र आसक्तिरहित बल हुँ। संसारमा सबै बलवान् नै बन्दछन्। कोही दण्ड–बैठक लगाउँछ, कोही परमाणु एकत्रित गर्दछ; तर होइन, श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि काम र रागबाट पर जुन बल छ त्यो म हुँ, त्यही वास्तविक बल हो। सबै भूतहरूमा धर्मको अनुकूल कामना म हुँ, परब्रह्म परमात्मा नै एकमात्र धर्म हो। जसले सबैलाई धारण

गरेको छ, जुन शाश्वत आत्मा हो, त्यही धर्म हो। जो त्यससँग अविरोध राख्ने कामना छ, त्यो म हुँ। अघि पनि श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अर्जुन! मेरो प्राप्तिको लागि इच्छा गर। सबै कामनाहरू त वर्जित छन्, तर त्यस परमात्मालाई पाउने कामना आवश्यक छ अन्यथा तिमी साधना कर्ममा प्रवृत्त हुने छैनौं। यस्तो कामना पनि मेरो नै देन हो।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि।।१२।।

अरु पनि जुन सत्वगुण उत्पन्न हुनेभाव छ, जो रजोगुण र तमोगुणबाट उत्पन्न हुने भाव छन्, ती सबैलाई तिमी मबाट नै उत्पन्न भएको जान। तर वास्तवमा त्यसमा म र उनी ममा छैन। किनकि न म त्यसमा मिसिएकोछु र न उनी मभित्र प्रवेश गर्न पाउँछन्; किनकि मलाई कर्मबाट अभिलाशा छैन, म निर्लेप हुँ। मलाई उनीसंग केही पाउनु छैन। यसैले मभित्र प्रवेश गर्न पाउँदैन। यस्तो भएर पनि–

जुनप्रकार आत्माको उपस्थितिबाट नै शरीरलाई भोक–प्यास लाग्छ, आत्मालाई अन्न अथवा पानीसँग कुनै प्रयोजन छैन, त्यसै प्रकार प्रकृतिले परमात्माको उपस्थितिमा नै आफ्नो कार्य गर्न पाउँछ, परमात्मा त्यसको गुण र कार्यहरूबाट निर्लेप रहन्छ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्।।१३।।

सात्विक, राजस र तामस– यी तीनै गुणहरूको कार्यरूप भावहरूबाट यो सम्पूर्ण संसार मोहित भैरहेको छ। यसैले मानिसहरू यी तीनै गुणहरूबाट पर म अविनाशीलाई तत्वले राम्ररी जान्दैनन्। म यी तीनै गुणहरूबाट पर छु अर्थात् जबसम्म न्यूनमात्र पनि गुणहरूको आवरण विद्यमान छ, तबसम्म कोही मलाई जान्दैनन्। उसले अझ हिड्नु छ, त्यो राही (बटुवा) हो र–

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।।१४।।

यो त्रिगुणमयी मेरो अद्भुत माया कठिन छ; तर जो पुरुष मलाई नै निरन्तर भज्दछन्, उनले यस मायाको पार पाउँछन्। यो माया हो त दैवी, तर धूप बालेर यसको पूजा गर्न नलाग्नुस्। यसबाट पार पाउनु छ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः।।१५।।

जसले मलाई निरन्तर भज्दछन्, उसले जान्दछन्। तापनि मानिसहरू भज्दैनन्। मायाद्वारा जसको ज्ञान अपहरण गरिएको छ, जो आसुरी स्वभाव धारण गरेको छ, मानिसहरूमा अधम, काम, क्रोध आदि दुष्कृतिहरूगर्ने मूढ मानिसहरूले मलाई भज्दैनन्। अनि भज्दछन् को?–

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ।।१६।।

हे भरतश्रेष्ठ अर्जुन! '**सुकृतिनः**'– उत्तम अर्थात् नियत कर्म (जसको परिणाममा श्रेयको प्राप्ति होस्, त्यसलाई) गर्ने, '**अर्थार्थी**' अर्थात् सकाम, '**आर्तः**' अर्थात् दुःखबाट छुट्ने इच्छाभएको, '**जिज्ञासुः**' अर्थात् प्रत्यक्ष रूपले जान्ने इच्छाभएको र '**ज्ञानी**' अर्थात् जो प्रवेशको स्थितिमा छ– यी चारै प्रकारका भक्तजन मलाई भज्दछन्।

'अर्थ' त्यो वस्तु हो, जसबाट हाम्रो शरीर अथवा संबन्धहरूको पूर्ति होस्। यसैले अर्थ, कामनाहरू सबैथोक पहिले त भगवान्द्वारा पूर्णहुन्छन्। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ– म नै पूर्ण गर्दछु; तर यति नै वास्तविक 'अर्थ' होइन। आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो– यही अर्थ हो।

सांसारिक 'अर्थ'को पूर्ति गर्दा–गर्दै भगवान् वास्तविक अर्थ आत्मिक सम्पत्तितिर बढाउनु हुन्छ; किनकि वहाँ जान्नुहुन्छ कि यतिमात्रैले मेरो भक्त सुखी हुने छैन, यसैले वहाँ आत्मिक सम्पत्ति पनि त्यसलाई दिन लाग्नुहुन्छ। '**लोक लाहु परलोक निबाहु**' (**रामचरित मानस, १/२०/२**)– लोकमा लाभ र परलोकमा निर्वाह– यी दुबै भगवान्का वस्तुहरू हुन्। आफ्नो भक्तलाई रित्तो छोड्दैनन्।

'आर्त:'– जो दु:खी छ, **'जिज्ञासु:'**– समग्रतासाथ जान्ने इच्छा भएको जिज्ञासु मलाई भज्दछ। साधनाको परिपक्व अवस्थामा दिग्दर्शन (प्रत्यक्ष दर्शन)को अवस्थाभएका ज्ञानीले पनि मलाई भज्दछ। यसप्रकार चार प्रकारका भक्तहरू मलाई भज्दछन्, जसमा ज्ञानी श्रेष्ठ हो अर्थात् ज्ञानी पनि भक्त नै हो। यी सबैमा पनि–

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय:।।१७।।

अर्जुन! उनमा पनि सधैं मभित्र एकीभावले स्थित, अनन्य भक्तिभएका ज्ञानी विशिष्ट छ; किनकि साक्षात्कारसहित जान्ने ज्ञानीलाई म अत्यन्त प्रिय छु र त्यो ज्ञानी पनि मलाई अत्यन्त प्रिय छ। त्यो ज्ञानी मेरै स्वरूप हो।

उदारा: सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।
आस्थित: स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्।।१८।।

यद्यपि यी चारै प्रकारका भक्त उदार नै हुन (के कस्तो उदारता गऱ्यो? के तपाईंको भक्ति गर्नाले भगवान्लाई केही मिल्छ? के भगवान्मा कुनै कमी छ जसलाई तपाईंले पूरा गर्नुभयो? होइन, वस्तुत: त्यही उदार हो जो आफ्नो आत्मालाई अधोगतिमा नपुऱ्याओस्, जो उसको उद्धारको लागि अग्रसर छ। यसप्रकार यी सबै उदार हुन्) तर ज्ञानी त साक्षात् मेरै स्वरूप हो, यस्तो मेरो मान्यता छ; किनकि त्यो स्थिरबुद्धि ज्ञानी भक्त सर्वोत्तम गतिस्वरूप मभित्र नै स्थित छ। अर्थात् त्यो म हुँ, त्यो मभित्र छ। म र उसमा कुनै फरक छैन। यसैमा पुन: बल दिनुहुन्छ–

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।
वासुदेव: सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ:।।१९।।

अभ्यास गर्दा–गर्दै धेरै जन्मको अन्त्यको जन्ममा, प्राप्तिवाला जन्ममा साक्षात्कारलाई प्राप्त भएको ज्ञानी 'सबै करा वासुदेव नै हुनुहुन्छ'– यसप्रकारले मलाई भजन गर्छ। त्यो महात्मा अतिदुर्लभ छ। उसले कुनै वासुदेवको प्रतिमा बनाउँदैन बरू आफूभित्र नै त्यस परमदेवको वास पाउँछ। त्यही ज्ञानी महात्मालाई श्रीकृष्ण तत्वदर्शी पनि भन्नुहुन्छ। यिनै महापुरुषहरूबाट बाहिर समाजमा कल्याण

सम्भव छ। यसप्रकारको प्रत्यक्ष तत्वदर्शी महापुरुष श्रीकृष्णको शब्दहरूमा अतिदुर्लभ छन्।

जब श्रेय र प्रेय (मुक्ति र भोग) दुबै भगवान्‌बाट प्राप्तहुन्छन्, तब त सबैले एकमात्र भगवान्‌को भजन गर्नु पर्ने हो तर पनि मानिसहरू यनलाई भज्दैनन्। किन? श्रीकृष्णको शब्दमा–

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया।।२०।।

"त्यो तत्वदर्शी महात्मा अथवा परमात्मा नै सबैथोक हुन्"– मानिसहरू यस्तो बुझ्न पाउदैन; किनकि भोगहरूका कामनाहरूद्वारा मानिसहरूको विवेक अपहरण गरिएको छ। यसैले उनीहरू आफ्नो प्रकृति अर्थात् जन्म–जन्मान्तरबाट अर्जित संस्कारको स्वभावबाट प्रेरित भएर म परमात्माबाट भिन्न अरू देवताहरू र उसको लागि प्रचलित नियमहरूको शरण लिन्छन्। यहाँ 'अन्य देवता'को प्रसंग पहिलो पटक आएको हो।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्।।२१।।

जो–जो सकामी भक्त जुन–जुन देवताको स्वरूपलाई श्रद्धाले पुज्न चाहन्छ, म त्यही देवताप्रति उसको श्रद्धालाई स्थिर गर्दछु। म स्थिर गर्दछु; किनकि देवता नामको कुनै वस्तु भए पो त्यो देवताले नै श्रद्धालाई स्थिर गर्दथ्यो।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान्।।२२।।

त्यो पुरुष त्यस श्रद्धाले युक्त भएर त्यस देव–विग्रहको पूजामा तत्पर हुन्छ र देवताको माध्यमले मेरैद्वारा निर्मित ती इच्छित भोगहरूलाई निःसन्देह प्राप्तहुन्छ। भोग कसले दिन्छ? म नै दिन्छु। त्यसको श्रद्धाको परिणाम हो भोग, न कि कुनै देवताको देन। तर त्यो फल त पाउँछ नै, अनि यसमा खराबी के छ? यसमा भन्नुहुन्छ–

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।।२३।।

तर ती अल्पबुद्धिवालहरूको त्यो फल नाशवान् हो। आज फल छ तर भोग्दा–भोग्दै नष्ट भएर जानेछ, यसैले नाशवान् छ। देवताहरूलाई पूजनेवाला देवताहरूलाई प्राप्त हुन्छन् अर्थात् देवता पनि नाशवान् हुन्। देवताहरूदेखि लिएर सम्पूर्ण संसार परिवर्तनशील र मरणधर्मा हो। मेरो भक्त मलाई नै प्राप्तहुन्छ, जो अव्यक्त छ, 'नैष्ठिकीम् परमशान्ति' पाउँछ।

अध्याय तीनमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि यस यज्ञद्वारा तिमीहरू देवता अर्थात् दैवी सम्पद्को उन्नति गर। जसो–जसो दैवी सम्पद्को उन्नति हुनेछ, त्यही नै तिम्रो उन्नति हो। क्रमशः उन्नति गर्दा–गर्दै परमश्रेयलाई प्राप्त गर। यहाँ देवता त्यस दैवी सम्पद्को समूह हो, जसद्वारा परमदेव परमात्माको देवत्व अर्जित गरिन्छ। दैवी सम्पद् मोक्षको लागि हो, जसको छब्बिस लक्षणहरूको निरूपण गीताको सोह्रौं अध्यायमा गरिएको छ। 'देवता' हृदयको अन्तरालमा परमदेव परमात्माको देवत्वलाई अर्जित गराउने सद्‌गुणहरूको नाम हो। हुन त यो भित्रको वस्तु थियो तर कालान्तरमा मानिसहरूले भित्रको बस्तुलाई बाहिर हेर्न प्रारम्भ गरे। मूर्तिहरू बनाए, कर्मकाण्डलाई रचे र वास्तविकताबाट टाढा उभिए। श्रीकृष्णले यस भ्रान्तिको निराकरण उपर्युक्त चार श्लोकहरूमा गर्नुभयो। गीतामा पहिलो पटक 'अन्य देवता'हरूका नाम लिंदै उहाँले भन्नुभयो कि देवता छँदै छैन। मानिसहरूको श्रद्धा जहाँ झुक्दछ, त्यहाँ म नै उभिएर उसको श्रद्धालाई पुष्ट गर्दछु र म नै त्यहाँ फल पनि दिन्छु। त्यो फल पनि नश्वर हो। फल नष्ट हुन्छ, देवता नष्ट भएरजान्छ र देवताहरूलाई पूजा गर्नेहरू पनि नष्ट हुन्छन्। जसको विवेक नष्ट भै सकेको छ, ती मूढबुद्धि नै अरू देवताहरूलाई पूज्दछन्। श्रीकृष्ण त यहाँसम्म भन्नुहुन्छ कि अरू देवताहरूलाई पूज्ने विधान नै अयुक्तिसँगत छ। (अगाडि देख्नु हुनेछ– ९/२३)

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्।।२४।।

यद्यपि जब देवताहरूको नाममा देवता नामको कुनै वस्तु छँदै छैन, जो फल मिल्दछ त्यो पनि नाशवान् छ, तापनि सबै मानिस मेरो भजन गर्दैनन्; किनकि बुद्धिहीन पुरुष (जस्तो कि पछिल्लो श्लोकमा आयो कि कामनाहरूद्वारा जसको ज्ञान अपहृत भएको छ उनी) मेरो सर्वोत्तम, अविनाशी र परमप्रभावलाई राम्रो ढंगले जान्दैन्। यसैले उनीहरू म अव्यक्त पुरुषलाई व्यक्तिभावले प्राप्त भएको मान्दछन्, मानिस मान्दछन्। अर्थात् श्रीकृष्ण पनि मानिस शरीरधारी योगी हुनुहुन्थ्यो, योगेश्वर हुनुहुन्थ्यो। जो स्वयं योगी छ र अरूलाई पनि योग प्रदान गर्ने क्षमता जसमा छ, त्यसलाई योगेश्वर भनिन्छ। साधनाको सही क्रममा परेर क्रमशः उत्थान हुँदा–हुँदै महापुरुष पनि त्यसै परमभावमा स्थित हुन्छन्। शरीरधारी भए पनि उनी त्यही अव्यक्त स्वरूपमा स्थित हुन्छन्; फेरि पनि कामनाहरूबाट विवश मन्दबुद्धिले मानिसहरू उनलाई साधारण व्यक्ति नै मान्दछन्। उनीहरू सोच्दछन् कि हामीजस्तै उहाँ पनि जन्मनु भएको छ, भगवान् कसरी हुन सक्नुहुन्छ? ती विचराको दोष पनि के छ र? दृष्टिपात् गर्दा शरीर नै देखिन्छ। उनीहरू महापुरुषको वास्तविक स्वरूपलाई किन देख्न पाउदैन? यसमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्।।२५।।

सामान्य मानिसको लागि माया एउटा पर्दा हो, जसले परमात्मा सर्वथा लुकेको छ। योग–साधना सम्झेर त्यो यसमा प्रवृत्त हुन्छ। तत्पश्चत् योग–माया अर्थात् योग–क्रिया पनि एउटा आवरण नै हो। योगको अनुष्ठान गर्दा–गर्दै उसको पराकाष्ठा योगारूढता आएपछि त्यो लुकेको परमात्मा प्रकाशित हुन्छ। योगेश्वर भन्नुहुन्छ कि म आफ्नो योग–मायाबाट ढाकिएकोछु, मात्र योगको परिपक्व अवस्थावालले नै मलाई यथार्थ देख्न सक्छन्। म सबैको लागि प्रत्यक्ष छैन, यसैले यो अज्ञानी मानिस मजस्तो जन्मरहित (जसलाई अब जन्मलिनु छैन), अविनाशी (जसको नाश हुँदैन), अव्यक्तस्वरूप (जसलाई पुनः व्यक्त हुनु छैन) लाई जान्दैन। अर्जुन पनि श्रीकृष्णलाई आफूजस्तै मानिस मान्दथे। अगाडि उहाँले दृष्टि दिनुभयो त अर्जुन प्रार्थना गर्न लागे। वस्तुतः अव्यक्तस्थित महापुरुषलाई चिन्नमा हामीहरू प्रायः अन्धो नै छौं। अगाडि भन्नुहुन्छ–

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन।।२६।।

अर्जुन! म अतीत, वर्तमान र भविष्यमा हुनेवाला सम्पूर्ण प्राणिहरूलाई जान्छदु, तर मलाई कोही पनि जान्दैन। किन जान्न पाउँदैन?–

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप।।२७।।

भरतवंशी अर्जुन! इच्छा र द्वेष अर्थात् राग–द्वेषादि द्वन्द्वको मोहबाट संसारका सम्पूर्ण प्राणी अत्यन्त मोहलाई प्राप्त भैरहेका छन्, त्यसैले मलाई जान्न पाउँदैनन्। तब के कोही जान्ने नै छैन? योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः।।२८।।

तर पुण्यकर्म (जसले संसृतिलाई अन्त्यगर्ने छ, जसको नाम कार्यम् कर्म, नियत कर्म, यज्ञको प्रक्रिया भनेर पटक–पटक सम्झाउनु भएको छ, त्यस कर्मलाई) गर्ने जुन भक्तहरूको पाप नष्ट भैसकेको छ, उनी राग–द्वेष आदि द्वन्द्वको मोहबाट राम्रो प्रकारले मुक्त भएर, व्रतमा दृढ भएर मलाई भज्दछन्। किन भज्दछन्?–

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्।।२९।।

जो मेरो शरण भएर जन्म–मरणबाट मुक्ति पाउनको लागि प्रयत्न गर्दछ, त्यो पुरुष त्यस ब्रह्मलाई, सम्पूर्ण अध्यात्मलाई र सम्पूर्ण कर्मलाई जान्दछ। यसै क्रममा–

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः।।३०।।

जो पुरुष अधिभूत, अधिदैव तथा अधियज्ञसहित मलाई जान्दछन्, ममा समाहित चित्तवाला ती पुरुष अन्त्यकालमा पनि मलाई नै जान्दछन्, ममा नै स्थित रहन्छन् र सधैं मलाई प्राप्त रहन्छन्। छबिसौं–सत्ताइसौं श्लोकमा

वहाँले भन्नुभयो कि मलाई कोही पनि जान्दैनन्, किनकि उनीहरू मोहग्रस्त छन्। तर जो त्यस मोहबाट छुट्नको लागि प्रयत्नशील छन्, उनी (१) सम्पूर्ण ब्रह्म, (२) सम्पूर्ण अध्यात्म, (३) सम्पूर्ण कर्म, (४) सम्पूर्ण अधिभूत, (५) सम्पूर्ण अधिदैव र (६) सम्पूर्ण अधियज्ञसहित मलाई जान्दछन् अर्थात् यी सबैको परिणाम म (सद्‌गुरु) हुँ। उसैले मलाई जान्दछ, यस्तो होइन कि कोही पनि जानदैनन्।

निष्कर्ष–

यस सातौं अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि अनन्य भावबाट ममा समर्पित भएर, मेरो आश्रित भएर जो योगमा लाग्दछ, ऊ समग्ररूपले मलाई जान्दछन्। मलाई जान्नको लागि हजारौंमा कोही विरलै प्रयत्न गर्दछन् र प्रयत्न गर्ने विरलै कोहीले जान्दछन्। ऊ मलाई पिण्डरूपमा एकदेशीय होइन बरू सर्वत्र व्याप्त देख्छन्। आठ भेदवाला मेरो जड प्रकृति छ र यसको अन्तरालमा जीवरूप मेरो चेतन प्रकृति हो। यी दुबैको संयोगले सम्पूर्ण संसार उभेको छ। तेज र बल मेरोद्वारा नै छ। राग र कामले रहित बल तथा धर्मानुकूल कामना पनि म नै हुँ। जस्तो कि सबै कामनाहरू त वर्जित छन्, तर मेरो प्राप्तिको लागि कामना गर। यस्तो इच्छाको अभ्युदय हुनु मेरो नै प्रसाद हो। मात्र परमात्मालाई पाउने कामना नै 'धर्मानुकूल' कामना हो।

श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि म तीनवटै गुणहरूबाट अतीतछु। परमको स्पर्श गरेर परमभावमा स्थितछु; तर भोगासक्त मूढपुरुष सोझै मलाई नभजेर अरू देवताहरूको उपासना गर्दछन्, जबकि त्यहाँ देवता नामको कोही छँदैछैन। ढुङ्गा–पानी–रूख जसलाई पनि ऊ पूज्न चाहन्छ, त्यसैमा उसको श्रद्धालाई म नै पुष्ट गर्दछु। त्यसको आडमा उभेर म नै फलदिन्छु; किनकि न त्यहाँ कुनै देवता छन्, न कुनै देवतासँग केही भोग नै छ। मानिस मलाई साधारण व्यक्ति ठानेर भज्दैनन्; किनकि म योग–प्रक्रियाद्वारा ढाकिएकोछु। अनुष्ठान गर्दा–गर्दै योगमायाको आवरण पारगर्नेहरूले नै म शरीरधारीलाई पनि अव्यक्त रूपमा जान्दछन्, अरू स्थितिहरूमा होइन।

मेरा भक्त चार प्रकारका छन् – अर्थार्थी, आर्त, जिज्ञासु र ज्ञानी। चिन्तन गर्दा–गर्दै अनेकौं जन्महरूको पछि अन्तिम जन्ममा प्राप्तिगर्ने ज्ञानी मेरै स्वरूप हो अर्थात् अनेकौं जन्महरूदेखि चिंतन गरेर भगवत् स्वरूपलाई प्राप्त गरिन्छ। राग–द्वेषको मोहबाट आक्रान्त मानिस मलाई कहिलै पनि जान्न सकदैन; तर राग–द्वेषको मोहबाट रहित भएर जो नियतकर्म (जसलाई संक्षेपमा आराधना भन्दछन्) को चिन्तन गर्दै जन्म–मरणबाट छुट्नको लागि प्रयत्नशील छन्, ती पुरुष सम्पूर्णरूपमा मलाई जान्दछन्। उनीहरू सम्पूर्ण ब्रह्मलाई, सम्पूर्ण अध्यात्मलाई, सम्पूर्ण अधिदैवलाई, सम्पूर्ण कर्मलाई र सम्पूर्ण यज्ञसहित मलाई जान्दछन्। उनीहरू ममा प्रवेश गर्दछन् र अन्त्यकालमा पनि मलाई नै जान्दछन् अर्थात् फेरि कहिल्यै विस्मृत हुँदैनन्।

यस अध्यायमा परमात्माको समग्र जानकारीको विवेचन छ; अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'समग्रबोधः' नाम सप्तमोऽध्यायः।।७।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको संवादमा 'समग्र जानकारी' नामक सातौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'समग्रबोधः' नाम सप्तमोऽध्यायः।।७।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'समग्र जानकारी' नामक सातौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

।। हरिः ॐ तत्सत्।।